
Andelko
AKRAP

Ekonomski fakultet
Zagreb

ČINITELJI KRETANJA
BROJA SKLOPLJENIH
BRAKOVA U HRVATSKOJ
OD 1961. DO 2002.
GODINE

Polazimo od činjenice da je sadašnji dobní sastav stanovništva u Hrvatskoj, manje u srednjoročnom, ali sasvim sigurno u dugoročnom, razdoblju kritičan razvojni faktor i bit će sve kritičniji ako se ne zaustavi pad broja živorođenih i daljnje iseljavanje. Na temelju prošlih dugogodišnjih demografskih kretanja predvidivi su i neki veći, u odnosu na aktualne, poremećaji u dobnom sastavu stanovništva u Hrvatskoj. Za sadašnji i budući sveukupni razvoj temeljan je aktualni i dugoročni udio u ukupnom stanovništvu: mladih (od 0 do 14 godina), osoba u radnoj dobi (od 15 do 64 godine) i starijih (od 65 i više godina). Prema egzaktnim demografskim pokazateljima, na temelju popisa stanovništva iz 2001., hrvatsko stanovništvo zašlo je u duboku demografsku starost: udio mladih (od 0 do 14 godina) u ukupnom stanovništvu pao je na samo 17,2%, stanovništvo je u prosjeku staro 39,7 godina, udio starijih od 65 godina iznosi 16,3%, itd.¹ Naime, zahvaljujući višegodišnjem smanjivanju nataliteta i prirodnoga priraštaja, što je bilo potpomognuto i stalnim iseljavanjem, Hrvatsku karakteriziraju dva globalna demografska procesa depopulacijskih značajki: reprodukcijska i generacijska (naraštajna) depopulacija (Wertheimer-Baletić, 1992., 1999.). Posebno treba naglasiti da smanjenje ukupnoga broja stanovnika nije linearno, nego se pod utjecajem dugogodišnjega snižavanja broja živorođenih smanjuje udio mladih i osoba u radnoj dobi, a nasuprot tomu apsolutno i relativno raste broj stanovnika starijih od 65 godina.

Ovim radom namjeravamo istražiti neke od prepoznatljivih prošlih, sadašnjih i predvidljivih činitelja kretanja broja sklopljenih brakova. U sklopu toga treba istražiti i promjene udjelâ udanih u fertilnom kontingentu i druge promjene u nekim strukturama koje su izravno povezane s kretanjem broja živorođenih u Republici Hrvatskoj od 1961. do 2002. godine. U demografsko-analitičkim razmatranjima služimo se podacima za stanovništvo u Hrvatskoj (“u zemlji”). Bez obzira na primijenjenu popisnu me-

metodologiju, u svim dosadašnjim popisima stanovništva u kojima se popisuju i hrvatski državljani na tzv. privremenom radu u inozemstvu, tj. u popisima od 1971. do 2001. godine, mogu se razgraničiti dva kontingenta: stanovništvo koje stalno boravi u Hrvatskoj i stanovništvo koje stalno boravi u inozemstvu.² Raspoloživi popisni podatci, kojima se barata u ovom istraživanju, o strukturama ženskoga fertilnog kontingenta prema obilježjima za popise 1971., 1981. i 1991. odnose se na stanovništvo u Hrvatskoj ("u zemlji"). Promijenjena popisna metodologija primijenjena u popisu 2001., prema objavljenim podacima, ne omogućuje za sve demografske strukture, kako u prijašnjim popisima, jednostavno razgraničenje na stanovništvo u Hrvatskoj ("u zemlji") i na stanovništvo u inozemstvu koje ondje boravi duže od godine dana. Međutim, za neka demografska obilježja to se ne može učiniti, stoga su u te strukture iz popisa 2001. uključeni i popisani u inozemstvu.³ Unatoč navedenim statističkim ograničenjima, nije dovedena u pitanje pravovaljanost konstatacija u ovim raščlambama. Neupućenost u spomenute popisne metodološko-statističke "zavrzlake" može dovesti do pogrešnih zaključaka.⁴

Kretanje broja sklopljenih brakova od 1961. do 2002. godine

Dugogodišnje promjene u broju sklopljenih brakova zanimaju nas u prvom redu kao jedna od odrednica u kretanju nataliteta. Kao i u cijelom 20. stoljeću, tako se i u prvim godinama 21. stoljeća u Hrvatskoj više od 90% djece rađa u braku.⁵ Upravo stoga su tendencije u kretanju broja sklopljenih brakova polazište u analizi promjena nataliteta.

Velika većina brakova u Hrvatskoj sklapa se u biološko-obnoviteljskoj dobi muškarca i žene.⁶ Isto se tako u velikoj većini brakova rađaju djeca. Stoga možemo, naravno pojednostavljeno, reći da odrednice koje utječu na broj i promjene u kretanju nataliteta utječu i na promjene u kretanju broja sklopljenih brakova. Naime, na razinu nataliteta i njegove promjene djeluju tri međusobno povezane skupine činitelja: 1) biološki, 2) gospodarski i društveni te 3) psihološki činitelji (Wertheimer-Baletić, 1999., 211). U suvremenim prilikama iza odluke pojedinca o ulasku ili neulasku u brak stoji splet raznorodnih, kompleksnih i mnogostruko isprepletenih demografskih, gospodarskih, socioloških, psiholoških, kulturnih i političkih varijabli. Redosljed važnosti pojedinih varijabli nije isti za sva društva i u stalnom je dinamičnom procesu promjena. Usto sve navedene činitelje treba uklopiti i povezati sa specifičnim sociokulturnim okruženjem pojedinoga područja ili

Anđelko Akrap
**Činitelji kretanja broja
 sklopljenih brakova u
 Hrvatskoj od 1961. do
 2002. godine**

Godina	Sklopljeni brakovi		Razvedeni brakovi		
	Broj	Indeks 1961.=100,0	Broj	Indeks 1961.=100,0	Na tisuću sklopljenih
1961.	36634	100,0	5057	100,0	138,0
1962.	36149	98,7	4883	96,6	135,1
1963.	33976	92,7	5114	101,1	150,5
1964.	35965	98,2	5217	103,2	145,1
1965.	38474	105,0	5663	112,0	147,2
1966.	36896	100,7	5390	106,6	146,1
1967.	35815	97,8	4861	96,1	135,7
1968.	35447	96,8	4891	96,7	138,0
1969.	35466	96,8	5474	108,2	154,3
1970.	37319	101,9	5333	105,5	142,9
1971.	37701	102,9	5427	107,3	144,0
1972.	37779	103,1	5567	110,1	147,4
1973.	36967	100,9	5781	114,3	156,4
1974.	36034	98,4	6331	125,2	175,7
1975.	36290	99,1	5928	117,2	163,4
1976.	35019	95,6	6099	120,6	174,2
1977.	35524	97,0	5511	109,0	155,1
1978.	35629	97,3	5959	117,8	167,3
1979.	34041	92,9	5036	99,6	147,9
1980.	33310	90,9	5342	105,6	160,4
1981.	33855	92,4	5704	112,8	168,5
1982.	33143	90,5	5355	105,9	161,6
1983.	33135	90,4	5263	104,1	158,8
1984.	32161	87,8	5295	104,7	164,6
1985.	30953	84,5	5375	106,3	173,7
1986.	30495	83,2	5946	117,6	195,0
1987.	31395	85,7	5577	110,3	177,6
1988.	29719	81,1	5647	111,7	190,0
1989.	28938	79,0	5369	106,2	185,5
1990.	27924	76,2	5466	108,1	195,7
1991.*	21583	58,9	4877	96,4	226,0
1992.*	22169	60,5	3676	72,7	165,8
1993.*	23021	62,8	4667	92,3	202,7
1994.*	23966	65,4	4630	91,6	193,2
1995.*	24385	66,6	4236	83,8	173,7
1996.	24596	67,1	3612	71,4	146,9
1997.	24517	66,9	3899	77,1	159,0
1998.	24234	66,2	3962	78,3	163,5
1999.	23778	64,9	3721	73,6	156,5
2000.	22018	60,1	4419	87,4	200,7
2001.	22076	60,3	4673	92,4	211,7
2002.	22806	62,3	4496	88,9	197,1

Tablica I.

Kretanje broja sklopljenih i
 razvedenih brakova u
 Republici Hrvatskoj od 1961.
 do 2002. godine

* Za nekoć zaposjednuto područje Hrvatske ne raspoložemo podacima vitalne statistike od polovice 1991. do polovice 1995.

Izvor: Statistički ljetopis 1997., DZSRH, Zagreb, prosinac 1997., Statistički ljetopis 2002., DZSRH, Zagreb, studeni 2002.; Prirodno kretanje stanovništva 2002. /Priopćenje/, DZSRH, Zagreb, kolovoz 2003.

države. Upravo u navedenom kontekstu treba razmatrati procese i promjene koje su utjecale i utječu, u hrvatskim općim prilikama, na odluku o ulasku u brak, rađanju djece u braku ili izvan braka te planiranju broja djece.

Od 1961. do 2002. godine broj sklopljenih brakova u Hrvatskoj ima, s kolebanjima u kraćim razdobljima, neprekinutu tendenciju smanjivanja. Postupnost promjena u dobno-spolnom sastavu stanovništva u Hrvatskoj remetili su dugoročno nepovoljni činitelji, kojih se učinci jasno uočavaju na dobno-spolnom sastavu stanovništva u Hrvatskoj. Smanjeni broj rađanja uvjetovan ratovima i iseljavanjem očituje se u malobrojnijim ili okrnjenim naraštajima, što se jasno vidi na dobno-spolnom sastavu stanovništva kao udubljenje ili utor. Demografski učinak iseljavanja i ratova postupno se prenosi iz naraštaja u naraštaj, jer jednom nastali malobrojniji ulaskom u reproduktivno razdoblje, uz ostale iste uvjete, rađaju u usporedbi s neokrnjenim naraštajima manje djece. Na dobno-spolnom sastavu stanovništva Hrvatske registriranom popisom 2001., kao i u ranijim popisima, vrlo su uočljivi učinci ratova iz 20. stoljeća. Demografske posljedice ratova i jačih emigracija treba promatrati ne samo po izravnim učincima tj. po smanjenju broja stanovnika za broj poginulih, nerođenih i iseljenih, nego i kao manji broj rođenih onda kad, za 15 do 20 godina nakon rata, okrnjeni naraštaji počnu ulaziti u fertilno razdoblje. Ratovi i emigracije u dugoročnom razvoju stanovništva imaju multiplikativni učinak prema demografskom smanjenju. Treba, dakle, skrenuti pozornost na skokovite promjene u brojčanom odnosu naraštaja koji ulaze u pojedine dobne skupine i onih koje izlaze iz tih istih dobnih skupina. U normalnim razvojnim uvjetima promjene u dobnom sastavu jesu postupne, dok su promjene izazvane ratovima i jakim emigracijama nagle ili skokovite. Upravo zato treba, pri utvrđivanju jačine promjena u pojedinim demografskim strukturama, voditi računa o skokovitim smjenama naraštaja u dobnom sastavu. Ako previdimo promjene u demografskim strukturama nastale smjenama brojnijih i malobrojnijih naraštaja, tada mogu i manje promjene u brojnijim naraštajima, u odnosu prema malobrojnijima, stvoriti pogrešnu sliku o intenzitetu općih promjena. Tako i pri tumačenju promjena u strukturama treba uzeti u obzir promjene u priljevu i odljevu žena, ne samo u cjelokupan kontingent i iz cjelokupnoga kontingenta nego i promjene u unutarnjoj dobnoj strukturi samoga fertilnog kontingenta. Tako npr. malobrojniji, okrnjeni, naraštaj žena rođen u Drugom svjetskom ratu, kako je postupno prolazio kroz fertilno razdoblje, tako je u strukturi bio manji broj sklopljenih bra-

kova i djece koju su rodile žene iz te dobne skupine. Kolebanja u broju sklopljenih brakova u kraćim razdobljima treba, dakle, tumačiti promjenama uvjetovanim razlikama u brojnosti pojedinih naraštaja (vidjeti tablicu 1). U 2002. godini broj sklopljenih brakova manji je oko 38% u odnosu na 1961. godinu. Promotreno po pojedinim razdobljima, očito je ubrzanje u smanjivanju broja sklopljenih brakova: 1971. godine broj sklopljenih brakova manji je za 10,2% nego 1981. godine; 1990. godine broj sklopljenih brakova manji je za 17,5% nego 1981. godine, a 2002. godine broj sklopljenih brakova manji je za oko 18% nego 1990. godine.⁷ Iz navedenoga slijedi pitanje: koji su to činitelji najviše utjecali na sve ubrzanije snižavanje broja sklopljenih brakova?

Demografske odrednice promjene broja sklopljenih brakova

Temeljna demografska odrednica koja, uz ostale, utječe na kretanje broja sklopljenih brakova jest priljev u najfrekventniju ženidbeno-udadbenu dob. Gospodarskim i društvenim promjenama mijenja se i prosječna životna dob muškarca i žene pri ulasku u brak. Broj i dobni sastav fertilnoga ženskog kontingenta osnovna je demografska odrednica broja sklopljenih brakova, a preko toga i broja rođene djece. Serija podataka vitalne statistike od 1983. do 2001. pokazuje da je u Hrvatskoj od ukupnoga broja žena koje su sklopile brak u tom vremenu njih oko 95 posto bilo u dobi od 15 do 49 godina, tj. u fertilnoj dobi (vidjeti tablicu 3). Prema tome, promjene broja i sastava fertilnoga kontingenta u tijesnoj su vezi s promjenama broja sklopljenih brakova. Podatci o dobi žene pri ulasku u brak od 1983. godine do 2002. godine pokazuju da je oko 90 posto žena koje su sklopile brak bilo mlađe od 35 godina, a oko 97 posto mlađe od 49 godina.⁸ Dakle, već dugi niz godina od ukupnoga broja žena koje sklapaju brak samo je oko 3 posto starije od 49 godina. Povezujući to s činjenicom da se više od 90 posto djece u Hrvatskoj rađa u braku, očito je da broj sklopljenih brakova čini vrlo važnu odrednicu u kretanju nataliteta. Nakon 35. godine ženina života ubrzano se snizuje plodnost, zato je važno što ih oko 90 posto ulazi u brak prije 35. godine života.

Najprije ćemo razmotriti koliko su na promjene broja sklopljenih brakova utjecali demografski činitelji preko kretanja broja i sastava fertilnoga kontingenta žena. Dugogodišnje tendencije priljeva u fertilni kontingent jesu demografski okviri kretanja broja sklopljenih brakova i u sklopu toga, uz preostale činitelje, kretanja nataliteta. Jednostavno je i bitno: dugogodišnji priljev u fertilni kontin-

gent određuje demografske okvire broja sklopljenih brakova. Fertilni kontingent formira se pod dugoročnim utjecajem prirodnoga kretanja i migracije. Prateći promjene broja i sastava ženskoga fertilnog kontingenta zabilježenog u popisima stanovništva 1971., 1981., 1991. i 2001., treba imati na umu vremensku dimenziju. Na primjer, fertilni kontingent žena zabilježen popisom 1971. formirala su ženska djeca rođena od 1922. godine do 1956. godine, a isti kontingent zabilježen popisom 2001. ženska djeca rođena od 1952. do 1986. godine. Promjene između popisa u fertilnom kontingentu uvjetovane su prirodnim priljevom i odljevom te migracijskim priljevom i odljevom. Godišnji priljev određen je brojem rođenih prije 15 godina i useljenih žena u dobi između 15 i 49 godina. Odljev je određen brojem žena koje navršavaju 49 godinu života i brojem iseljenih i umrlih u fertilnoj dobi. U suvremenim uvjetima specifične stope mortaliteta žena u dobi do 40. godine života relativno su male i imaju malen utjecaj na promjene u fertilnom kontingentu.

Dva velika emigracijska vala iz Hrvatske, u 1960-ima i 1990-ima prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama, znatno su utjecala na sužavanje opsega fertilnoga kontingenta. U istraživanju demografskih odrednica kretanja broja sklopljenih brakova od 1961. do 2002. godine u hrvatskim prilikama prepoznaje se, dakle, utjecaj dvaju jakih iseljeničkih valova iz Hrvatske prema razvijenim zapadnim zemljama: prvoga od polovice 1960-ih do prvih godina 1970-ih i drugoga iseljeničkog vala u 1990-ima. Stoga u raščlambi treba pozornost posvetiti promjenama u fertilnom kontingentu uvjetovanima iseljavanjima. U ova dva velika iseljenička vala Hrvatsku je napustilo, ako oduzmemo povratničke tokove u Hrvatsku, oko 500.000 osoba u najvitalnijoj fertilnoj i radnoj dobi.⁹ Useljavanja u Hrvatsku, dominatno iz Bosne i Hercegovine, jednim su dijelom nadoknadila iseljavanje. Ako imamo na umu broj stanovnika u Republici Hrvatskoj, neprijeporna je činjenica da se iz Hrvatske u najvitalnijoj životnoj dobi odlio golem biološko-obnoviteljski potencijal.

Utemeljeno možemo tvrditi: ako se u razmatranje/analize ne uzmu u obzir iseljavanja i mjerljivi demografski učinci ove pojave, nemoguće je objasniti dugogodišnje prošle, sadašnje i predvidljive demografske procese u Hrvatskoj (Akrap, 1998., 1999.). Kako je već istaknuto, u ovom istraživanju središnje mjesto zauzimaju promjene broja i sastava ženskoga fertilnog kontingenta povezane s promjenama broja sklopljenih brakova.¹⁰ U zatvorenoj populaciji, tj. bez migracija, broj i sastav fertilnoga ženskoga kontingenta zabilježenoga popisom, npr. 2001., rezultat je kreta-

Tablica 2.

Broj i dobni sastav fertilnoga ženskog kontingenta stanovništva u Hrvatskoj ("u zemlji") prema popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. godine te perspektiva za 2011.

Dobna skupina	Godina popisa stanovništva				
	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.*
	broj žena u skupini	broj žena u skupini	broj žena u skupini	broj žena u skupini	broj žena u skupini
15. - 19.	178444	161568	148818	139576	116188
20. - 24.	150937	173402	149080	140917	125836
25. - 29.	120871	168372	162584	135029	139576
30. - 34.	150681	153450	173371	137861	140917
35. - 39.	166712	123908	169598	150650	135029
40. - 44.	165540	151653	153885	159342	137861
45. - 49.	158765	164297	121489	154422	150650
Ukupno	1091950	1096650	1078825	1017797	946057
VERIŽNI INDEKSI					
15. - 19.	-	90,5	92,1	93,8	83,2
20. - 24.	-	114,9	86,0	94,5	89,3
25. - 29.	-	139,3	96,6	83,1	103,4
30. - 34.	-	101,8	113,0	79,5	102,2
35. - 39.	-	74,3	136,9	88,8	89,6
40. - 44.	-	91,6	101,5	103,5	86,5
45. - 49.	-	103,5	73,9	127,1	97,6
Ukupno	-	100,4	98,4	94,3	93,0
BAZNI INDEKSI					
15. - 19.	100,0	90,5	83,4	78,2	65,1
20. - 24.	100,0	114,9	98,8	93,4	83,4
25. - 29.	100,0	139,3	134,5	111,7	115,5
30. - 34.	100,0	101,8	115,1	91,5	93,5
35. - 39.	100,0	74,3	101,7	90,4	81,0
40. - 44.	100,0	91,6	93,0	96,3	83,3
45. - 49.	100,0	103,5	76,5	97,3	94,9
Ukupno	100,0	100,4	98,8	93,2	86,6

Napomena: Podatci o broju i strukturi ženskoga stanovništva za popise 1971., 1981. i 1991. godine odnose se na stanovništvo u Hrvatskoj ("u zemlji"), što znači da nisu uključene žene popisane u inozemstvu. Zato podatci za ove strukture, ali i druge, od popisa 2001. godine nisu potpuno usporedivi s prethodna tri popisa, jer su i u ukupan broj i u pojedine strukture stanovništva uključeni hrvatski državljani koji žive u inozemstvu. Do sada nisu objavljeni podatci za popis 2001. godine posebno za stanovništvo koje stalno živi u Hrvatskoj, a posebno za hrvatske državljane koji žive u inozemstvu, a uključeni su u ukupan broj stanovnika Hrvatske. Unatoč navedenim ograničenjima, ovime nije dovedena u pitanje pravovaljanost konstatacija u ovim analizama.

Tablica 3.
 Struktura sklopljenih brakova
 prema starosti ženika i
 nevjeste od 1983. do 2001.

ŽENIK							
Godine	PROSJEK 1983. - 1985.	PROSJEK 1986. - 1988.	PROSJEK 1989. - 1991.	PROSJEK 1992. - 1994.	PROSJEK 1995. - 1997.	PROSJEK 1998. - 2000.	2001.
ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15. - 19.	1,7	1,4	1,2	1,4	1,2	1,0	1,0
20. - 24.	40,6	38,9	36,1	31,8	28,1	25,3	23,8
25. - 29.	35,4	35,1	35,0	36,7	37,1	37,8	38,6
30. - 39.	11,6	16,9	18,9	20,8	23,6	25,9	26,2
40. - 59.	8,6	5,4	6,4	7,0	7,6	7,8	7,9
60 i više	2,1	2,2	2,3	2,0	2,1	2,1	2,4
nepoznato	0,0	0,0	0,1	0,3	0,3	0,1	0,0

NEVJESTA							
Godine	1983. - 1985.	1986. - 1988.	1989. - 1991.	1992. - 1994.	1995. - 1997.	1998. - 2000.	2001.
ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15. - 19.	24,7	21,8	19,4	16,3	13,8	11,9	11,1
20. - 24.	45,3	45,7	44,5	42,8	41,4	39,6	38,1
25. - 29.	16,9	18,1	19,8	23,2	25,3	27,9	29,7
30. - 39.	7,8	8,8	10,3	11,3	12,8	14,1	14,2
40. - 59.	4,0	4,2	4,6	5,0	5,3	5,3	5,6
60 i više	1,2	1,3	1,3	1,0	1,0	1,0	1,2
nepoznato	0,0	0,0	0,1	0,3	0,4	0,2	0,1

Izvor: Prirodno kretanje stanovništva za pojedine godine od 1983. do 2001. godine, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

nja broja živorođenih unatrag 15 do 49 godina. Od 1950. do 1959. godine u Hrvatskoj se rađalo godišnje u prosjeku 86.668 živorođene djece. Prosječan godišnji broj živorođene djece od 1960. do 1969. godine pada na 70.000. No od 1960. do 1969. iz godine u godinu bio je broj živorođenih sve manji. Snižavanje broja rođenih u Hrvatskoj ne može se objasniti samo iseljavanjem. Zaista splet različitih činitelja u međusobnom podupiranju utjecali su na pad broja živorođenih. Iseljavanje je ubrzalo u kratkom roku deagrarizaciju i deruralizaciju. Postavlja se, dakle, pitanje koji su činitelji utjecali na ubrzani pad nataliteta?

Egzaktna demografska istraživanja pokazuje da je u ubrzanju prirodne depopulacije seoskih naselja vrlo važnu ulogu imao odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo. U cjelini gledano, hrvatski seoski prostor od kraja 1978. bilježi prirodno smanjenje (Akrap, 2002.). Selo je, dakle, već odavna prestalo biti inkubator (Friganović, 1988.). Smanjivanje broja i udjela seoskoga i poljoprivrednoga stanovništva u Hrvatskoj samo je dijelom rezultat vlastita gospodarskog razvoja u prostoru i zamjene ekonomske aktiv-

nosti u poljoprivredi onom u nepoljoprivredi. Zapošljavanjem u inozemstvu u 1960-im godinama vanjskim je čimbenicima ubrzan proces deagrarizacije, još snažnije nego što je to moglo učiniti samo domaće gospodarstvo. Najvitalnije seosko stanovništvo migriralo je u dva smjera: prema inozemstvu i gradovima, osobito velikima. U 1960-ima na rad u inozemstvo odlazila je radna snaga za kakvom je tada bila potražnja na tržištu radne snage u visokorazvijenim europskim zemljama. Tada je to bila uglavnom nekvalificirana radna snaga ili ona nižih kvalifikacija. Odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo jedan je od važnih momenata u procesu snižavanja udjela seoskoga stanovništva i ekonomski aktivnoga stanovništva u poljoprivredi. Međutim, ne samo kratkoročno nego i dugoročno, velik doprinos u ubrzanju tendencije smanjivanja broja sklopljenih brakova i nataliteta ima spomenuti jaki iseljenički val iz Hrvatske.¹¹ Prava demografska težina spoznaje se tek onda kada imamo na umu činjenicu da se iseljavalo stanovništvo u centralnoj radnoj i biološko-obnoviteljskoj dobi.

Usto, pad nataliteta u 1960-ima uvjetovan je i činjenicom što su se u fertilnom kontingentu nalazili naraštaji, izravno i neizravno, okrnjeni Drugim svjetskim ratom i spomenutim odlaskom na tzv. privremeni rad u inozemstvo. Između popisa 1961. i 1971. broj stanovnika u Hrvatskoj ("u zemlji") porastao je sa 4,159.696 na 4,169.887 ili za samo 10.191 osobu, tj. za 0,2 posto. Na temelju prirodnoga prirasta od popisa 1961. do popisa 1971. godine broj stanovnika u Hrvatskoj ("u zemlji") trebao je porasti za 263.665. Osim toga, Hrvatska je od 1961. do 1970. godine imala s drugim republikama bivše Jugoslavije pozitivan migracijski saldo, više doseljenih nego iseljenih, za 39.655 osoba (Žuljić, 1989., 124).¹² Useljavanja su, dakle, manjim dijelom kompenzirala iseljavanja prema inozemstvu. Na temelju prirodnoga prirasta i pozitivnoga migracijskog salda s drugim republikama bivše Jugoslavije, u međupopisnom razdoblju 1961. - 1971. Hrvatska je trebala imati porast ukupnoga broja stanovnika za 303.320.¹³ Umjesto toga, od 1961. do 1971. godine broj stanovnika u Hrvatskoj ("u zemlji"), tj. bez osoba popisanih na tzv. privremenom radu u inozemstvu, porastao je samo za 10.191 osobu ili za 0,2 posto. Na temelju navedenoga dolazimo do podatka da se u međupopisnom razdoblju 1961. - 1971. iz Hrvatske iselilo 293.129 osoba, poglavito prema zapadnoeuropskim zemljama.

Ako zanemarimo mortalitet žena koje su postupno ulazile ili su već bile u fertilnom kontingentu od 1961. do 1971. godine, tada dijagonalnim pomicanjem dobnih sku-

pina možemo projicirati očekivani, brojem i sastavom, fertilni kontingent 1971. godine. Na temelju priljeva i odljeva između popisa 1961. i 1971. godine, trebalo je očekivati u popisu 1971. godine 117.206 žena više u fertilnom kontingentu nego što je stvarno ovim popisom zabilježeno u Hrvatskoj ("u zemlji"). S motrišta kretanja broja brakova valja istaknuti da je manji broj žena od očekivanoga broja 1971. godine najizraženiji u dobnim skupinama od 20 do 29 godina. Ne raspoložemo podatcima o bračnom statusu hrvatskih državljana prije odlaska na tzv. privremeni rad u inozemstvo. Ipak, nije utemeljena pretpostavka da su sve žene bile neudane prije odlaska u inozemstvo. Kako poznajemo broj osoba koje su prema popisu iz 1971. bile na radu u inozemstvu, kao i broj osoba koje su ondje boravile kao članovi obitelji, opravdana je pretpostavka da su u 1960-im u iseljavanju zamjetno prevladavale neudane žene.¹⁴ K tomu, u inozemstvo se zajedno iselio i ne tako beznačajan broj mladih bračnih parova. Naravno, u ukupnoj strukturi zaposlenih u inozemstvu, evidentiranih popisom iz 1971. godine, prevladavali su muškarci. Zaključak je jasan: zapošljavanje u inozemstvu, ili tzv. odlazak na privremeni rad u inozemstvo, ima ne samo u 1960-im veći i, dugoročno, vrlo velik doprinos u snižavanju broja sklopljenih brakova i ubrzanju tendencije pada nataliteta.

Trend pada broja sklopljenih brakova privremeno je zaustavljen od 1970. do 1978. godine. Čak je u pojedinim godinama i rastao. Privremeno je prekinut i trend pada nataliteta. Prosječan godišnji broj živorođenih u Hrvatskoj ("u zemlji") od 1970. do 1984. godine koleba se na razini od 62.684. Osnovni je razlog zaustavljanja trenda pada broja brakova ulazak u 1970-im godinama u ženidbeno-udadbenu dob brojnijih naraštaja rođenih u poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju i izlazak iz najfertilnije dobi ratom okrnjenih naraštaja.¹⁵ Podatcima možemo potkrijepiti da je stabilizacija broja sklopljenih brakova u 1970-ima temeljan doprinos demografskog čimbenika. To potvrđuje podatak da je, u odnosu na 1971. godinu, u popisu iz 1981. godine dobna skupina od 20 do 29 godina brojnija za 25,7%. Naime, u popisu iz 1971. u dobnoj skupini od 25 do 29 godina bio je malobrojniji naraštaj rođen u Drugom svjetskom ratu, a njega je do popisa 1981. nadomjestio brojniji naraštaj rođen nakon rata. Usto, dobna skupina od 20 do 29 godina 1971. godine bila je zamjetno okrnjena odlaskom na tzv. privremeni rad u inozemstvo. Gospodarska kriza u zapadnoeuropskim zemljama s početkom od 1973. godine i, suprotno tomu, porast zaposlenosti u Hrvatskoj osjetno su smanjili iseljavanje prema razvijenim zapadnoeuropskim državama. Osim toga, porastu

broja brakova i stabilizaciji nataliteta osobito u 1970-ima pridonijela je i politika rješavanja stambene problematike u gradovima. Politika dodjele stanova, u nekadašnjim organizacijama udruženoga rada i društvenim institucijama, poticala je rađanje djece. Što je bračni par imao veći broj djece, to je bio u povoljnijoj situaciji za dobivanje društvenog (državnog) stana ili dodjelu gotovo beskamatnih stambenih kredita, koje bi vrlo brzo "istopila" inflacija. S većim brojem djece rasle su i šanse za rješavanje stambenoga problema i brži izlazak iz podstanarstva. U 1970-im godinama osobito su veliki hrvatski gradovi imali jak populacijski rast. Početkom 1980-ih, a osobito u drugoj polovici ovoga desetljeća, započinje ubrzaniji pad broja sklopljenih brakova. Broj živorođene djece od 1985. godine pada ispod 60.000, a broj sklopljenih brakova od 1987. godine ispod 30.000. Od 1985. do kraja 1990. prosječan godišnji broj rođene djece iznosi 56.900.

Ratna agresija na Republiku Hrvatsku izazvala je velike demografske promjene.¹⁶ Dugogodišnji nepovoljni demografski procesi dodatno su ubrzani. Broj sklopljenih brakova i natalitet ubrzano su opadali. Prema tome, u međupopisnom razdoblju od 1991. do 2001. promjene u ukupnom stanovništvu, pa tako i u fertilnom kontingentu, zbivale su se u uvjetima ratne agresije i okupacije dijela Hrvatske (od 1991. do mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja u siječnju 1998.). Rat je izazvao jake migracijske tokove i prerasmjestaj stanovništva na području Republike Hrvatske, ali i pojačano iseljavanje.¹⁷ Istodobno, agresija na Bosnu i Hercegovinu izazvala je jake izbjegličke tokove Hrvata prema Hrvatskoj, od kojih je jedan dio transformirao izbjeglički status u useljenički, a za druge je Hrvatska bila tranzitna zemlja prema Zapadu (Živić, 1999.). Ali isto tako i obznanjeni, "službeni", ukupni broj stanovnika utvrđen u popisu iz 2001. sastoji se od dva kontingenta. Kao i za ranije popise, i za popis iz 2001. opravdano je zbog usporedivosti – i praktičnih potreba za planiranjem gospodarskih, obrazovnih, zdravstvenih i drugih kapaciteta – s popisima iz 1971., 1981. i 1991. podijeliti ukupan broj stanovnika na dva kontingenta. Prema službenim popisnim rezultatima, Republika Hrvatska imala je 2001. godine 4,437.460 stanovnika. No, u ovaj su broj uključena i 225.043 hrvatska državljanina koja žive u inozemstvu dulje od godine dana, a barem jednom godišnje dolaze u Hrvatsku ili održavaju tijesne gospodarske odnose s obitelji u Hrvatskoj. Kada iz ukupnoga broja stanovnika Hrvatske isključimo hrvatske državljanice popisane u inozemstvu, kao što je učinjeno i za živorođenu djecu u inozemstvu, dobivamo da je u popisu 2001. u Hrvatskoj ("u zemlji")

bilo 4,212.417 stanovnika. Prema popisu iz 1991., Hrvatska je imala "u zemlji" 4,499.049 stanovnika. Tako je, dakle, od 1991. do 2001. broj stanovnika u Hrvatskoj – onih koji tu stalno prebivaju – smanjen za 286.632 osoba ili za 6,4 posto.

Iz popisnih rezultata doznajemo: od 1991. do 2001. u Hrvatsku je doseljeno 232.966 osoba, od toga 189.039 iz Bosne i Hercegovine. No to više nisu kao ranije, do 1991., dominantno mladi useljenici, u tom je broju i zamjetan udio starijih ljudi. S druge strane, na temelju popisâ i vlastitih procjena, od 1991. do 2001. iz Hrvatske su se iselile 456.454 osobe. Ako uzmemo u obzir evidentirani broj izbjeglih Srba i njihove povratne tokove u Hrvatsku, onda možemo procijeniti da se, u navedenom vremenu, iz Hrvatske prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama iselilo oko 200.000 osoba (Akrap, 2003.). Valja voditi računa da su to, gotovo isključivo, osobe u najvitalnijoj životnoj dobi. Kada se razmatraju demografske posljedice rata, svakako valja imati na umu da se zbog agresije na Republiku Hrvatsku – i pratećih pojava među kojima je svakako najvažnija gospodarska kriza – ponavljamo, oko 200.000 mladih iz Hrvatske iselilo u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje.

Opet kao i u prethodnoj raščlambi, o promjenama u fertilnom kontingentu, zanemaren je mortalitet žena koje su postupno ulazile ili su već bile u fertilnom kontingentu od 1991. do 2001. godine. S obzirom na specifične stope mortaliteta žena u ovoj dobnoj skupini, ovime činimo zanemarivu pogrešku. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, bilo je 1,017.797 žena u fertilnom kontingentu, što je 5,7% manje u odnosu na 1991. godinu (vidjeti tablicu 2). U usporedbi s popisom iz 1991. godine, u zadnjem su popisu, tj. 2001. godine, značajno malobrojnije dobne skupine od 20 do 34 godine. Opet se postavlja pitanje: koliko bi trebalo očekivati žena u fertilnom kontingentu u normalnim razvojnim uvjetima, tj. bez rata u 1990-ima? Kao i prije, dijagonalnim pomicanjem dobnih skupina projicirat ćemo očekivani, brojem i sastavom, fertilni kontingent u 2001. godini. Na temelju priljeva i odljeva u fertilni kontingent, u zatvorenoj populaciji, između popisa 1991. i 2001. godine, trebalo je očekivati u popisu 2001. godine 79.020 žena više u fertilnom kontingentu nego što ih je stvarno bilo u Hrvatskoj ("u zemlji") prema popisu iz 2001. Dakle, 2001. godine trebalo je očekivati da fertilni kontingent bude za 1,7% veći, a on je bio manji za 5,7% u odnosu na isti 1991. godine. Žene ulaze u brak u velikoj većini od 20 do 34 godine, zato je važno u kraćem razdoblju pratiti broj i udio ove skupine. U normalnim razvoj-

nim uvjetima u zatvorenoj populaciji broj bi žena od 20 do 34 godine trebao biti za 9,1% veći nego što je bio 2001.¹⁸ Da ne bi bilo zabune, broj žena u Hrvatskoj 2001. godine od 20 do 34 godine bio je u odnosu na 1991. godinu manji za 14,7%, a trebalo je očekivati da bude manji ali za 6,9 posto. Dakle, da nije bilo rata i iseljavanja, onda bi, u odnosu na 1991. godinu, 2001. godine bilo 33.532 žene manje u dobi od 20 do 34 godine, a bilo ih je manje za 71.228. U Hrvatskoj ("u zemlji") od 1991. do 2002. godine bio je prosječan godišnji broj živorođenih 45.550. Od početka 1991. do kraja 2002. Hrvatska ima ("u zemlji")¹⁹ prirodno smanjenje, tj. više umrlih nego živorođenih, za 71.693 (u ovaj su broj uključene i 8732 osobe koje su umrle od 1991. do kraja 1995., a naknadno su upisane u matice umrlih). Već je poznat priljev u fertilni kontingent, u zatvorenoj populaciji, za idućih 15 godina. Određen je kretanjem broja živorođenih u proteklih 15 godina. Ukupan broj muške i ženske djece rođene od 1990. do 1999. manji je za 23,5% u odnosu na broj rođenih od 1980. do 1989. godine. Pretpostavljajući zatvorenu populaciju i zanemarujući mortalitet, dana je perspektiva ženskoga fertilnog kontingenta za 2011. godinu. Valja očekivati da će broj žena u fertilnom kontingentu 2011. godine biti manji za 13,4% u odnosu na isti 1971. godine, a u odnosu na 1991. godinu bit će manji za 7,0%. Kada bismo se ravnali prema dosadašnjim kretanjima, onda bi zbog iseljavanja trebalo očekivati još veće smanjenje fertilnoga kontingenta.

U dosadašnjim razmatranjima utvrdili smo dugogodišnje sužavanje opsega fertilnoga kontingenta, osobito od 1990-ih. Raščlamba je pokazala da je Hrvatska imala u 1960-ima i 1990-ima velik odljev iz fertilnoga kontingenta prema inozemstvu. Sada se još uvijek u mlađem dijelu fertilnoga kontingenta nalaze posljednji relativno brojniji naraštaji. Isto tako već su počeli ulaziti značajno malobrojniji naraštaji, što znači da će na temelju toga, u zasad predvidljivoj budućnosti, biti sve manje sklopljenih brakova. Prema tome, u budućnosti će biti sve manje potencijalnih majki, a ujedno će njihova sklonost rađanju, usporedno s prodorom sustava životnih vrednota iz visokorazvijenih zemalja, biti sve manja.

Ekonomsko-socijalne i psihološke odrednice broja sklopljenih brakova

Dugogodišnji priljev u fertilni kontingent ponajprije u najfrekventniju ženidbeno-udadbenu dob daje demografski okvir broju sklopljenih brakova. U društveno-gospodarskom razvoju na odluku o ulasku ili neulasku u brak ut-

ječe, kako je istaknuto, splet raznorodnih, kompleksnih i mnogostruko isprepletenih demografskih, gospodarskih, socioloških, psiholoških, kulturnih i političkih varijabli. Redosljed važnosti pojedinih varijabli nije isti za sva društva i u stalnom je dinamičnom procesu promjena. Budući da je bračna zajednica u Hrvatskoj temeljna biološko-obnoviteljska institucija, to je kretanje udjela udanih žena u fertilnoj dobi, osobito do 35 godina, važna odrednica u kretanju nataliteta.

Tablica 4.

Udio žena koje su rodile u ukupnom broju žena pojedine dobne skupine, zabilježen u popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. godine

DOBNA SKUPINA	UDIO ŽENA KOJE SU RODILE U UKUPNOM BROJU ŽENA POJEDINE DOBNE SKUPINE (U %)			
	POPIS 1971.	POPIS 1981.	POPIS 1991.	POPIS 2001.
15. – 19.	5,9*	4,9*	3,6*	1,7*
20. – 24.	46,8	43,5	36,4	20,6
25. – 29.	78,7	73,8	71,3	54,2
30. – 34.	85,9	84,6	85,3	77,9
35. – 39.	87,1	87,7	89,1	86,9
40. – 44.	86,0	87,1	90,5	89,6
45. – 49.	83,9	85,5	90,5	90,2
50. – 54.	84,1	83,0	89,2	90,4
55. – 59.	84,3	80,4	87,5	90,5
60. – 64.	84,0	80,0	85,1	89,2
65. – 69.	83,6	80,2	82,9	87,9
70. – 74.	82,7	79,4	83,3	85,7
75 i više	83,0	78,3	83,2	83,9
UKUPNO	71,8	71,3	74,7	72,9
NEPOZNATO	23,3	43,8	49,7	51,4

Napomena: Podatci o broju i strukturi ženskoga stanovništva za popise 1971., 1981. i 1991. godine odnose se na stanovništvo u Hrvatskoj ("u zemlji"), što znači da nisu uključene žene popisane u inozemstvu.

* Razlika do 100% odnosi se na žene koje nisu rodile.

Izvor: Popisi stanovništva 1971., 1981., 1991. i 2001. godine.

U tom kontekstu razmotrit ćemo promjene u udjelu udanih žena zabilježene popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. godine. Kako nam je poznato, više od 90% djece rađa se u braku. Zato možemo radi jednostavnosti raščlambe promatrati promjene udjela žena koje jesu ili nisu rodile. Nakon toga razmotrit ćemo i odnos između udjela udanih žena i žena koje su rodile. Stanje u sastavu ženskoga stanovništva prema obilježju jesu li rodile ili nisu, zabi-

lježeno u popisima 1971., 1991. i 2001., obuhvaća promjene pod utjecajem niza isprepletenih izravnih i neizravnih učinaka društvenih, gospodarskih, političkih i psiholoških činitelja. Skupina navedenih činitelja tijekom ovoga vremena utjecala je na odluku žene o ulasku ili neulasku u brak, rađanju ili nerađanju. Među brojnim činiteljima koji su utjecali na promjene u udjelu žena koje su rodile valja istaknuti: deruralizaciju i promjenu privredne strukture, zapošljavanje u inozemstvu, gospodarske krize i nezaposlenost, Domovinski rat, promjenu političkoga sustava, promjene u sustavu osobnih životnih vrednota itd. S obzirom na aktualna kretanja, posebna je pozornost usmjerena na promjene, prema spomenutom obilježju, zabilježene popisima 1991. i 2001. godine. Težište je usmjereno na promjene u dobnim skupinama od 20 do 34 godine. Na temelju popisnih podataka, od 1971. do 2001. vrlo je uočljiv porast udjela žena koje ne rađaju. U popisu 1971. od ukupnoga broja žena od 20 do 24 godine rodilo je njih 46,8, a u istoj dobnj skupini (od 20 do 24 godine), prema stanju u popisu 2001. godine, rodilo ih je samo 20,6 posto. Ubrzane promjene zbile su se i u dobnj skupini od 25 do 29 godina, jer je, prema popisu iz 1971., u ovoj dobnj skupini bilo 78,8% žena koje su do tada rodile, a prema popisu iz 2001. rodilo je samo 54,2% žena koje su tada (2001.) bile u dobi od 25 do 29 godina. Dakle, od ukupnoga broja žena koje su u trenutku popisa 2001. imale 30 godina i manje dotad je rodilo samo njih 54,2%. I u sljedećoj dobnj skupini zbile su se zamjetne promjene, jer dok je 1971. godine u dobnj skupini od 30 do 34 godine bilo 85,9% žena koje su rodile, u toj je istoj skupini 2001. godine bilo 77,9% žena koje su rodile. Iako se povećava broj rađanja žena starijih od 30 godina života, taj porast nije takvoga opsega da bi mogao nadoknaditi pad broja rađanja žena do 30 godina. Uspoređujući popis iz 1971. i popis iz 2001. prema udjelu žena koje su rodile i koje su se u trenutku navedenih popisâ nalazile u dobnj skupini od 35 do 39 godina, vidimo kako nema signifikantnih razlika.

Očigledno su se u međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. dogodile najbrže promjene. U dobnim skupinama od 20 do 24, od 25 do 29 i od 30 do 34 godine između popisa 1991. i 2001. došlo je do signifikantnih razlika po broju/udjelu žena koje su rodile. Naime, između popisa 1991. i 2001. smanjen je udio žena koje su rodile iz dobnj skupine od 20 do 24 godine sa 36,4 na 20,6 posto, iz dobnj skupine od 25 do 29 godina sa 71,3 posto na 54,2 posto, a iz dobnj skupine od 30 do 34 godine smanjen je udio žena koje su rodile sa 85,3 posto na 77,9 posto. Između popisâ 1991. i 2001. razlike su male za starije dob-

ne skupine po udjelu žena koje su rodile ili nisu rodile, jer je npr. dobna skupina od 35 do 39 godina iz popisa 2001. godine u popisu 1991. bila u dobi od 25 do 29 godina, a upravo su se za tih deset godina dogodile najbrže promjene u smjeru porasta udjela žena koje nisu rodile. Što je u popisu 2001. bila starija dobna skupina žena, to je u njoj bio veći udio žena koje su rodile, ne, dakle, zbog toga što ih je rađalo više u starijim dobnim skupinama do popisa 2001., već, naprotiv, zbog toga što su žene, do 1991. godine, više rađale u dobi do 30. godine.

Ako pratimo promjene u većim dobnim skupinama, očit je od popisa 1971. do popisa 2001. u dobnoj skupini od 20 do 29 godina zaista značajan pad udjela žena koje su rodile: od ukupnoga broja žena koje su u trenutku popisa 1971. bile u dobnoj skupini od 20 do 29 godina rodilo je njih 60,6%. Isto tako od ukupnoga broja žena koje su u trenutku popisa 2001. bile u istoj dobnoj skupini, tj. od 20 do 29 godina, rodilo je samo njih 37,2%. Ako pratimo prema popisima 1971. i 2001. godine stanje po obilježju *rodila* ili *nije rodila* za dobnu skupinu od 30 do 39 godina, zapažamo da se dogodila promjena u smjeru pada udjela žena koje su rodile. Jer od ukupnoga broja žena koje su u trenutku popisa 1971. bile u dobnoj skupini od 30 do 39 godina rodilo je njih 87,1%, a 2001. iz iste dobne skupine (od 30 do 39 godina) rodilo je 82,6%. Opravdano je postaviti pitanje je li to rezultat tzv. razvojnih čimbenika ili, suprotno tomu, nezaposlenosti i neodgovarajuće društvene potpore mladima koji sklapaju brak.

Raste li broj brakova bez djece? Raščlambu temeljimo na tablici 5. Udanima treba dodati rastavljene i udovice, jer su i one bile u braku i u prigodi da rode, iako ne sve s obzirom na vrijeme provedeno u braku. Od ukupnoga broja žena u dobnoj skupini od 20 do 24 godine u popisu 1991. godine bilo je 1,2%, a 2001. godine 0,6% rastavljenih i udovica, što je razmjerno malen udio. U ovoj je dobnoj skupini između 1991. i 2001. godine značajno smanjen broj rastavljenih i udovica, jer je u istoj dobnoj skupini istodobno značajno smanjen i broj sklopljenih brakova. Budući da ne raspoložemo vremenskom serijom živorođene djece izvan braka po dobi majke, pretpostavit ćemo njihovu ravnomjernu raspodjelu po svim dobnim skupinama žena u fertilnom razdoblju.

Bitno je za pojedinu dobnu skupinu doznati razliku između broja udanih i broja onih koje su rodile. Tako je 1991. godine u dobnoj skupini od 20 do 24 godine za 7,7 postotnih poena, a 2001. godine za 5,1 postotni poen, veći udio žena koje su u braku od udjela žena koje su rodile. U istomu međupopisnom razdoblju (1991. – 2001.) u dobnoj

Tablica 5.

Udio udanih, razvedenih i udovica u ukupnom broju žena pojedine dobne skupine i udio žena koje su rodile u istim dobnim skupinama u Hrvatskoj prema popisima iz 1991. i 2001. godine

Dobna skupina	POPIS 1991.			POPIS 2001.		
	Udio udanih, razvedenih i udovica (u %)	Udio koje su rodile (u %)	Razlika u postotnim poenima (1) - (2)	Udio udanih, razvedenih i udovica (u %)	Udio koje su rodile (u %)	Razlika u postotnim poenima (3) - (4)
	(1)	(2)		(3)	(4)	
UKUPNO	79,8*	74,7**	5,1	77,8*	72,9**	4,9
15. - 19.	5,2	3,6	1,6	2,3	1,7	0,6
20. - 24.	44,1	36,4	7,7	25,7	20,6	5,1
25. - 29.	77,7	71,3	6,4	61,2	54,2	7,0
30. - 34.	89,4	85,3	4,1	82,1	77,9	4,2
35. - 39.	92,5	89,1	3,4	89,4	86,9	2,5
40. - 44.	93,9	90,5	3,4	92,2	89,6	2,6
45. - 49.	94,7	90,5	4,2	93,3	90,2	3,1
50. - 54.	94,7	89,2	5,5	94,4	90,4	4
55. - 59.	94,2	87,5	6,7	95,1	90,5	4,6
60. - 64.	92,9	85,1	7,8	95,1	89,2	5,9
65. - 69.	91,4	82,9	8,5	94,9	87,9	7
70. - 74.	91,3	83,3	8	94,2	85,7	8,5
75. i više	91	83,2	7,8	93,2	83,8	9,4

Napomena: * razlika do 100% odnosi se na žene koje nisu sada niti su prije bile u braku;

** razlika do 100 % odnosi se na žene koje nisu rodile.

Izvor: Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2003., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.

skupini od 25 do 29 godina smanjen je udio udanih žena sa 74,4 čak na 58,9%, a broj žena koje su rodile iz te skupine (ubrojene su i žene koje su rodile prije nego što su ušle u ovu dobnu skupinu, dakle sve žene koje su rodile od 15. godine života do punih 29 godina života) smanjen je sa 71,3 čak na 54,2%. Ako broju udanih žena dodamo rastavljene i udovice, tada je 1991. godine u dobnoj skupini od 25 do 29 godina za 6,3 postotna poena, a 2001. za 7,1 postotni poen, veći udio žena koje su u braku (plus one koje su iz ove dobne skupine bile u braku) od udjela žena koje su rodile. Dakle, u ovoj je dobnoj skupini zabilježen blag porast udjela žena u braku bez djece, ali ipak porast nije značajan u toj mjeri da bi se iz njega izvodile tvrdnje o procesu porasta broja brakova bez djece, iako se ne smije smetnuti s uma da će biološkom zakonitošću rasti broj brakova bez djece jer žene sve više ulaze u brak u dobi iz-

nad 30 godina života, kada su niže stope fiziološke plodnosti.

U dobnoj skupini od 30 do 34 godine između popisa iz 1991. i 2001. blago je porastao udio žena koje su rodile sa 85,3 na 86,9 posto. Dodajući udanima rastavljene i udovice koje su bile u popisu 1991. i 2001. u dobnoj skupini 30 do 34 godine, tada je 1991. godine za 4,1, a 2001. za 2,5 postotnih poena manji udio žena koje su rodile od udjela žena koje jesu ili su bile u braku. Kao i u razvijenim zemljama, sve je raširenija predbračna kohabitacija ili pak zajednički život bez kohabitacije (Puljiz, 1995.). Na temelju iznesenih statističko-demografskih podataka jasno je: između 1991. i 2001. sasvim je blago smanjena razlika između udjela udanih žena i žena koje su rodile, ali je zato, više puta istaknuto, zabilježen ubrzan porast udjela neudanih žena u svim dobnim skupinama. Bitno je, dakle, istaknuti da, uspoređujući stanje iz popisa 1991. i popisa 2001., očito je kako činjenično nije utemeljeno često mišljenje prema kojem raste broj institucionaliziranih brakova bez djece. Pretpostavljamo: blago je, ali ipak smanjenje, udjela brakova bez djece, vjerojatno natkompenzirano izvaninstitucijskim vezama i zajedničkim životom, ali u takvim vezama u Hrvatskoj obično nema djece.

Na sve manji broj sklopljenih brakova utječe i sve manji priljev u ženidbeno-udadbenu dob, ali i na razini naselja spolna neravnoteža u ženidbeno-udadbenu dobi na selu i manjim gradovima. Tijekom deagrarizacije i sve većeg obuhvata ženskoga stanovništva srednjoškolskim i visokoškolskim obrazovanjem, osobito od sredine 1960-ih godina, na selu je sve izraženija neravnoteža između broja muškaraca i žena u ženidbeno-udadbenu dobi. Naime, mlado se žensko seosko stanovništvo više iseljavalo u veće gradove nego muškarci, koji su kao nasljednici ostajali na poljoprivrednim imanjima. Stoga je danas općenito u hrvatskim selima naglašena neravnoteža između muškoga i ženskoga stanovništva u najživotnijoj dobi. Isto tako, među činitelje koji su pridonijeli spolnoj neravnoteži u nerazvijenijim hrvatskim prostorima treba uključiti i privrednu strukturu u gradovima slabije razvijenih područja, koja ne pružaju mogućnost za zapošljavanje ženâ. Porast udjela neudanih/neoženjenih u Hrvatskoj nije uvjetovan isključivo društveno-gospodarskim razvojem i promjenama sustava životnih vrijednosti, nego - i suprotno tomu, regresivnim gospodarskim kretanjima i ratom uvjetovane neizvjesnosti i nesigurnosti. Pojačana socijalna diferencijacija hrvatskoga društva, pod pritiskom stihijski prodirućega kapitalizma i s time povezanih pratećih promjena, unijela je posve nove momente koji su utjecali na odustajanje ili odgađanje ula-

ska u brak. Hrvatska je nepripremljena ušla u nedovoljno jasan svijet velikih tržišnih sila i mreža interesa (Baletić, Z., 2001.: 192). Navedeni procesi, uz specifične prilike u Hrvatskoj uvjetovane Domovinskim ratom i posljedicama svojstvenim ratovima, gospodarskom krizom i nezaposlenošću, nedvojbeno su pridonijele ubrzanom porastu neudanih/neoženjenih. Ubrzanju nepovoljnih demografskih kretanja u Hrvatskoj pridonijela je osobito stambena problematika, koja se isticala u cjelokupnom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Doseljeno mlado stanovništvo u gradovima je našlo posao, ali ne i vlastiti stambeni prostor, trebale su godine čekanja da se to riješi, što je odgađalo ulazak u brak, rađanje i manji broj djece od željenoga. Međutim, sve do sredine 1980-ih postojale su razmjerno povoljne, u odnosu na današnje, šanse za rješavanje stambenoga pitanja – bilo vrlo povoljnim (neekonomskim) stambenim kreditima ili jednostavno dodjelom stana. Politika dodjele stanova, u nekadašnjim organizacijama udruženoga rada i društvenim institucijama, poticala je rađanje djece. Što je bračni par imao više djece, to je bio u povoljnijoj situaciji za dobivanje društvenoga (državnog) stana ili dodjelu gotovo beskamatnih stambenih kredita, koje bi vrlo brzo “pojela” inflacija. S većim brojem djece rasle su i šanse za rješavanje stambenoga problema i brži izlazak iz podstanarstva. Ovaj povlašteni položaj većih obitelji u rješavanju stambenoga pitanja tipična je mjera populacijske politike. Naravno, šanse nisu imali svi, ali su one ipak postojale. Danas su stambena problematika i nezaposlenost istaknutiji razlozi u odustajanju od ulaska u brak.

U okviru koncepta razvoja socijalne države rješavanje stambenoga pitanja tretira se kao dio gospodarske i socijalne politike, odnosno gospodarskoga i socijalnoga razvoja (Bežovan, 1999.: 121). Za razvoj stanovništva u Hrvatskoj karakteristični su kumulativni učinci dugogodišnjih nepovoljnih demografskih procesa koji su nastali pod utjecajem tzv. destabilizacijskih ili nedemografskih činitelja (ratovi, iseljavanje, neravnomjeran prostorni razvoj Hrvatske i nedostatna supstitucija agrarnoga sektora privrede, gospodarske krize, visoka stopa nezaposlenosti itd.). Kroz proteklo dugo razdoblje međusobno su se podupirali nepovoljni gospodarski i demografski procesi (npr. iseljavanje – pad nataliteta, zanemarivanje prostorne komponente gospodarskoga razvoja – demografska prostorna neravnoteža ili prostori koncentracije stanovništva i snažno emigracijski prostori...) i, kao logičan slijed, svi su ti procesi ubrzani 1990-ih. Činjenice pokazuju da korijene sadašnjega demografskog stanja i procesa ne možemo tumačiti samo utjeca-

jem Domovinskoga rata i njegovih pratećih demografskih učinaka (pogibije vojnoga i civilnoga stanovništva, pojačanoga iseljavanje prema inozemstvu, manje motivacije za prvo ili sljedeće dijete, demotivirajućih gospodarskih i psiholoških prilika za ulazak u brak itd.) nego i kao posljedicu odavna započetih nepovoljnih demografskih procesa. Stoga, u sklopu dinamičkoga sustava s brojnim varijablama, valja razumijevati demografske promjene u povećanom odustajanju od ulaska u brak i od rađanja.

Umjesto zaključka

Na temelju egzaktne raščlambe pokazalo se da Hrvatska ima dugogodišnju tendenciju sužavanja opsega fertilnoga kontingenta. To se zbiva ne samo na temelju dugogodišnjega kretanja broja živorođenih nego u osjetnoj mjeri i zbog iseljavanja. Izravno i neizravno, kratkoročno i dugoročno, velik utjecaj na sužavanje fertilnoga kontingenta imaju dva, u 1960-ima i u 1990-ima, jaka iseljenička vala iz Hrvatske. Od druge polovice tekućega desetljeća uslijedit će osjetno manji priljev u fertilni kontingent. Sada se u mlađem dijelu fertilnoga kontingenta nalaze posljednji relativno brojniji naraštaji. Već su počeli ulaziti osjetno malobrojniji naraštaji, što znači da će na temelju toga, u zasad predvidljivoj budućnosti, biti sve manje sklopljenih brakova. Kako je istaknuto, u budućnosti će biti sve manje potencijalnih majki, a ujedno će njihova sklonost rađanju, usporedno s prodorom sustava životnih vrednota iz visokorazvijenih zemalja, biti sve manja. Na kretanje broja sklopljenih brakova utječu i ekonomsko-socijalne i psihološke varijable, a njihov se utjecaj vidi u stopi bračnosti. Rat i tranzicijski procesi povezani s gospodarskom krizom i nezaposlenošću u 1990-ima utjecali su na porast udjela neudanih/neoženjenih. Budući da se u Hrvatskoj velika većina djece rađa u braku, to znači da se, pojednostavnjeno rečeno, odlukom za ulazak u brak izražava i želja za potomstvom. To podupire i raščlamba koja je opovrgnula često mišljenje da raste broj brakova bez djece. No činjenica je da u Hrvatskoj, i uz sužavanje priljeva u fertilni kontingent u 1990-ima, nije očekivan tako zamjetan pad udjela sklopljenih brakova. Tako, dakle, dva momenta podupiru tendenciju u snižavanju nataliteta, s jedne strane, sve malobrojniji naraštaji pristižu u fertilnu dob, a s druge strane, smanjuje se udio onih koji ulaze u brak. Podupiranjem ulaska u brak nadoknadio bi se dio pada nataliteta uvjetovanog sužavanjem opsega fertilnoga kontingenta.

- ¹ Vidjeti Popis stanovništva 2001., Statističko izvješće 1167., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2003.
- ² Vidjeti Nejašmić (1995.); Akrap (1998.; 2003.).
- ³ Podatci o broju i strukturi ženskoga stanovništva, prema različitim obilježjima, za popise 1971., 1981. i 1991. godine raspoloživi su za stanovništvo u Hrvatskoj ("u zemlji"). To znači da u ove strukture nisu uključene žene popisane u inozemstvu. Zbog toga neke strukture iz popisa 2001. godine nisu potpuno usporedive s prethodna tri popisa Naime, u ukupan broj i u pojedine strukture stanovništva uključeni su hrvatski državljani koji žive u inozemstvu. Do sada nisu objavljeni podatci iz popisa 2001. godine odvojeno za stanovništvo koje stalno živi u Hrvatskoj, a odvojeno za hrvatske državljane koji žive u inozemstvu, koji su uključeni u ukupan broj stanovnika Hrvatske. (Vidjeti: Statistički ljetopis 1998., DZSRH, Zagreb, 1998.; Statistički ljetopis 2003., DZSRH, Zagreb, 2003.)
- ⁴ Tako npr. do 1998. godine podatci za živorođene i umrle osobe obrađivani su prema prebivalištu majke, a podatci o sklopljenim brakovima do 1999. prema prebivalištu ženika, odnosno posljednjem zajedničkom prebivalištu muža i žene. (Vidjeti: Prirodno kretanje stanovništva u 2001., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2002., str. 9.) Pojednostavljeno rečeno: od 1998. godine prema međunarodnim preporukama (UN, Eurostat, ESA i SNA) vitalno-statistički događaji naših državljana koji u inozemstvu borave duže od godine dana više se ne ubrajaju u ukupan broj živorođenih, umrlih, vjenčanih i razvedenih kao da žive u Hrvatskoj. No nelogičnost se pojavljuje kada se kao baza u različitim izvedenim podacima/istraživanjima rabi ukupan broj stanovnika od 4,437.460 iz 2001. godine, u kojem se nalaze 225.043 osobe koje duže od godine dana borave u inozemstvu. Istodobno se isključuju njihova djeca, koja se u inozemstvu rađaju i s njima ondje žive. Držimo da treba polaziti od realnih demografskih podataka, što znači posebno iskazati sve demografsko-statističke podatke za hrvatske državljane koji rade ili borave kao članovi obitelji, a posebno za stanovništvo koje stalno boravi u Hrvatskoj.
- ⁵ Prema statističkim podacima, u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od ukupnoga broja živorođene djece u petogodištu 1901. – 1905. godine 7,5 posto djece rođeno je izvan braka. (Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I., Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., str. 180.) Od ukupnoga broja živorođene djece rođeno je izvan braka: 1991. godine 7,5%, a 2001. godine 9,4%. (Prirodno kretanje stanovništva u 2001., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2002., str. 13.)
- ⁶ Detaljnije o promjenama obiteljskih struktura vidjeti u: Akrap, Živić (2001.); Gelo (2003.).
- ⁷ Za nekada zaposjednuti hrvatski državni teritorij ne raspoložemo vitalno-statističkim događajima za stanovništvo koje je ostalo na tim prostorima tijekom okupacije. Raspoložemo vitalno-statističkim događajima za stanovništvo prognano s tih prostora koje je živjelo na slobodnom hrvatskom državnom prostoru. Vitalno-statistički događaji prognanika pripisivani su naselju iz kojega je osoba prognana. Prema tome, vitalno-statistički događaji nedostaju za stanovništvo koje je ostalo na okupiranom teritoriju od druge polovice 1991. do druge polovice 1995. godine te s okupiranog teritorija hrvatskoga Podunavlja do kraja 1997. godine (do mirne reintegracije).
- ⁸ Vidjeti Vitalnu statistiku Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske od 1983. do 2001.

⁹ Izneseno temeljimo na: kretanju broj stanovnika u Hrvatskoj (“u zemlji”) prema popisima stanovništva od 1961. do 2001.; prirodnom kretanju stanovništva od 1961. godine do 2001. godine; doseljenom stanovništvu u Hrvatsku od 1961. do 2001. zabilježenog u popisima od 1971. do 2001. godine i vlastitim procjenama. Tek ako razgraničimo ukupan broj stanovnika od popisa 1971. do popisa 2001. na stanovništvo u Hrvatskoj (“u zemlji”) te isto tako i vitalno-statističke događaje prema istom kriteriju, možemo demografsko-analičkim metodama doći do procjene o ukupnom broju iseljenih u ova dva velika emigracijska vala.

¹⁰ U prvom emigracijskom valu više su se iseljavali muškarci, a to je pridonijelo neravnoteži između broja žena i muškaraca u najfrekventnijoj ženidbeno-udadbenoj dobi.

¹¹ Upravo kada su u radnu dob počeli ulaziti brojni naraštaji rođeni u poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju (1947. - 1955.), ne samo da se nisu otvarala nova radna mjesta nego je, naprotiv, potražnja za radnom snagom dodatno smanjena. Privrednom reformom proklamirana je politika prijelaza s ekstenzivnog na intenzivni razvoj. Dakle, u vrijeme kad je postojao višak radne snage u privredi zbog strukturnih promjena, uslijedio je i priljev u radnu dob brojnijih naraštaja rođenih u poslijeratnom natalitetno kompenzacijskom razdoblju. Dok je u Hrvatskoj rasla nezaposlenost, na europskom tržištu vladała je velika potražnja za nekvalificiranom radnom snagom. U sedamdesetim godinama zbog gospodarske krize na Zapadu manji se dio ekonomskih emigranata vratio u Hrvatsku. Uz povratnike, i dalje je osjetan priljev mladih u radni kontingent, što je u vremenu snažnoga porasta cijena energije i sirovina u svijetu i smanjenih doznaka iz inozemstva zahtijevalo povećano investiranje za otvaranje radnih mjesta. Nedovoljna domaća akumulacija namirivala se stranim kreditima. Građene su tzv. “političke tvornice”. Glavnina velikih i promašenih investicija (Obrovac, DINA itd.) financirana je stranim kreditima, otplata kojih još i danas opterećuje hrvatsko gospodarstvo.

¹² Treba voditi računa da račun/razlika između doseljenoga i odseljenoga stanovništva između Hrvatske i preostalih republika bivše Jugoslavije obuhvaća razdoblje od početka 1961. do kraja 1970. godine, a ne od 31. travnja 1961. do istoga datuma 1971. godine.

¹³ Vidjeti Vitalnu statistiku od 1961. do 1971., Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske.

¹⁴ U popisu iz 1971. od 226.514 osoba popisanih na tzv. privremenom radu u inozemstvu njih 30.314 ondje su boravile kao članovi obitelji. U popisu iz 1981. godine od 210.330 popisanih na tzv. privremenom radu u inozemstvu njih 58.711 ondje borave kao članovi obitelji. U popisu iz 1991. od 285.216 osoba popisanih na tzv. privremenom radu u inozemstvu njih 109.878 ondje su boravili kao članovi obitelji. (Vidjeti Statistički ljetopis 1998., DZSRH, Zagreb, 1998.)

¹⁵ Od osamdesetih godina 20. stoljeća nadolaze sve malobrojniji naraštaji u fertilnu dob, što, uz ostalo, utječe na snižavanje stope nataliteta. Često se ta činjenica nije imala na umu kada se računalo da će u Hrvatskoj nakon Domovinskog rata nastupiti znatniji oporavak nataliteta, no dobno-spolna struktura stanovništva u Hrvatskoj pokazuje da u fertilno razdoblje ulaze sve malobrojniji naraštaji. K tomu, kako ćemo vidjeti, ubrzano raste udio neudanih u fertilnom kontingentu.

¹⁶ Vidjeti Živić (2001.).

¹⁷ Vidjeti Pokos (1999.).

- ¹⁸ Istom metodom dolazimo do podatka da je trebalo očekivati u dobi od 15 do 49 godina 186.303 žene i muškarca više nego što ih je bilo 2001. Naravno, ovime nismo dobili iz ove dobne skupine ukupan broj iseljenih, raseljenih i stradalih u ratu, jer je dio navedenih gubitaka nadoknađen useljavanjem. Kada bismo raspolagali dobnim sastavom useljenih od 1991. do 2001., mogli bismo dobiti broj navedenih demografskih gubitaka nastalih u dobnoj skupini od 15 do 49 godina.
- ¹⁹ Uračunavanjem živorođenih i umrlih u inozemstvu dobivao se, iako na temelju nekadašnje metodologije korektno, fiktivan prirodni prirast. Naime, djeca rođena u inozemstvu ondje su ostala i živjeti. Povratnički tijekovi u Hrvatsku više su nego nadoknađeni iseljavanjem. Od ukupnoga prirodnog prirasta ostvarenog od 1971. do 2001. (279.831) u inozemstvu je ostvaren prirast od čak 103.208 ili 36,9 posto. Čini se gotovo nevjerojatnim kako je razmjerno malen broj osoba u inozemstvu, u odnosu na broj osoba u Hrvatskoj, dao 37 posto ukupnoga prirodnog prirasta od 1971. do 2001. No oni koji su otišli na tzv. privremeni rad u inozemstvo glavninom su bili u središnjoj vitalnoj dobi ili još uvijek u dobi kada se najviše rađa, a gotovo zanezmarivo umire. Upravo ova sažeta egzaktna činjenica pruža, općenito, podlogu za ocjenjivanje demografskog učinka iseljavanja.

- Akrap, A. (2003.), Migracija Hrvata u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, u: Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini, Zbornik radova, Frankfurt am Main.
- Akrap, A., Živić, D. (2001.), Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Hrvatske, Društvena istraživanja, br. 4-5, Zagreb.
- Akrap, A. (2002.), Regionalne i naseljske značajke vitalnih procesa u hrvatskom seoskom stanovništvu, u: Štambuk, M., Rogić, I., Mišetić, A. /uredili/, Prostor iza, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Akrap, A. (1999.), Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, Društvena istraživanja, br. 5-6, Zagreb.
- Akrap, A. (1998.), Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: Lajić, I. /uredio/, Migracije u Hrvatskoj, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- Baletić, Z. (2001.), Pogrešna koncepcija stabilizacije, u knjizi: Meštrović, M. /priredio/, Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj, Ekonomski institut, Zagreb.
- Bežovan, G. (1999.), Stanovanje i stambeni sustavi u zapadnim zemljama, Revija za socijalnu politiku, br. 2, Zagreb.
- Fričanović, M. (1988.), Diferencijacija nekih dinamičko-strukturnih demografskih pokazatelja gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske, Radovi, god. 23, Zagreb.
- Gelo, J. (2003.), Demografske promjene u Hrvatskoj kao osnova Nacionalne obiteljske politike, u: Nacionalna obiteljska politika, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb.
- Gelo, J. (1998.), Stanovništvo kao čimbenik gospodarskog razvitka, u: Hrvatsko gospodarstvo, Matica hrvatska, Zagreb.
- Nejašmić, I. (1995.), Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.

LITERATURA

- Pokos, N. (1999.), Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine, Društvena istraživanja, br. 5-6, Zagreb.
- Puljiz, V. (1995.), Demografski procesi i struktura obitelji (europska iskustva), Revija za socijalnu politiku, br. 2, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), Stanovništvo i razvoj, MATE, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1992.), Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, Encyclopaedia Moderna, 38, Zagreb.
- Živić, D. (1999.), Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, Društvena istraživanja, br. 5-6, Zagreb.
- Živić, D. (2001.), Izravni demografski gubitci (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice, u: Društvena istraživanja, br. 3, Zagreb.
- Žuljić, S. (1989.), Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena, Ekonomski institut – Zagreb, Zagreb.